

КЎҲНА АХСИКЕНТ СИРЛАРИ¹

Замира Исакова

Наманган муҳандислик-иқтисодиёт институти

Буюк аллома Хожа Аҳрор Валийнинг 600 йиллик тўйлари муносабати билан 2004 йилнинг 17-18 декабрь кунлари Самарқанд шаҳрида ўтказилган республика илмий-амалий анжуманида қатнашдим. Конференция иши якунлангач, Самарқанддаги меъморий обидаларни зиёрат қилдик. Сиёб бозорининг атрофидаги Жомеъ масжиди олдида ажойиб воқеанинг гувоҳи бўлдик...

Советлар тузуми даврида ҳаммом устига асфальт ётқизиблиб, кейинчалик савдо дўконлари қурилган, бу тарихий иншоот эса бир неча йил давомида ўз тадқиқотчиларини кутиб ётган. Мустақиллик шарофати билан Самарқанд тарихи кенг миқёсида ўрганила бошланган, манбалар орқали айнан дўконларнинг остида “Жомеъ масжиди”га киришдан аввал мусофирларнинг ювиниб, покланиб олиши учун қурилган (тахминан XIV аср) ҳаммом борлиги аниқланган. Ҳозирда дўконлар бузилиб, ер остида қолиб кетган ҳаммомни очиш ишлари олиб борилаётган, келгусида ҳаммомнинг янги тарhini тиклаш ишлари режалаштирилган экан.

Бу воқеадан жуда таъсирландим, чунки ёнгинамизда (Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани Аҳси қишлоғи) кўҳна Ахсикент шаҳристони ҳаробалари ҳам ўз бағрида қимматли маълумотларни сақлаб, ҳозирга қадар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди... Самарқанддан келгач, Ахсикент шаҳристонига тегишли бўлган манбаларни йиғиб ўргана бошладим. Ахсикент ҳақида мақола ёзиш истаги туғилди. Зеро, мозийни билмоқ келажакка пойдевордир.

¹ Ушбу мақола 2005 йил 10 июнда Самарқанд давлат университетида доцент Н.Тошкенбоевнинг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган “Археология ва тарих фанининг долзарб муаммолари” мавзусидаги илмий-назарий анжуман материалларида чоп этилган.

Ахсикент сўзи “Ахсининг юрти” деган маънони билдиради. Ахси эса Ахзи сўзидан олинган. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” (XIV аср) асарида ёзилишича, Хусрав I Анушервон (532-579) Фарғонани бино қилиб, бу ерга ҳар бир хонадондан биттадан кишини кўчирган, ўша кишилардан бирининг исми Ахзи бўлиб, у барпо этилган жой унинг номи билан атала бошлаган².

Тилшунос олим Ф.Исҳоқов “Ахси” сўзи ҳакас тилидаги «агис» сўзининг қисқаришидан келиб чиққанини, яъни “агис”-агси-ахси-шаклига келганини таъкидлайди. Рус олимлари М.Н.Боголюбов ва Д.И.Смирновалар эса “Ахсикат” сўзи суғд тилидан таржима қилганда “хшикат” – “оқ шаҳар” деган маънони англатади³ деб ёзганлар. Ёзма манбалар ва адабиётларда Ахсикент “Ахси”, “Ахсикат”, “Аскатан”, “эски Ахси”, “янги Ахси” деб ёзиб келинган⁴. Ахсикент Фарғона водийсидаги қадимий шаҳар бўлиб, Шаҳристон дарё сатҳидан 50 метр³ баландликда жойлашган 300 гектардан ортиқ майдонни эгаллаган. Территория жиҳатдан эса уни 3 қисмга бўлиш мумкин; антик давр Ахсикенти (“Шарқ юлдузи” ж.х), мўғуллар истилосигача бўлган давр Ахсикенти (Ўзбекистон ж.х, Шаҳанд қишлоғи), XIV-XVII асрлар даври Ахсикенти (Бобур ж.х, Ахси қишлоғи)

Машҳур сайёҳ географик олим Ёқут Ҳамавийнинг (1179-1229) “Мўъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарида юнон тарихчилари Геродотнинг (милоддан аввалги V-аср) «Тарих» ва Птоломейнинг (милоддан аввалги III аср) «Кундаликлар» асарларида Фарғонанинг пойтахти “Аскатан” деб тилга олингани эслатилган⁵.

Хитой сайёҳи Чжон Сянь (милоддан аввалги II аср) ўз кундаликларида Ўрта Осиёнинг Довон (Даван) деган деҳқончилик юрти борлиги, унинг аҳолиси 300000 киши бўлиб, 60000 қўшинга эгалиги, улар камон ва найзалар

² Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Наманган, Наманган нашриёти, 1992. – Б. 56.

³ Қораев С. Географик номлар маъноси. –Т.: 1978. – Б. 30.

⁴ Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 52.

⁵ Ўша асар. – Б. 56.

билан қуроллангани ва от устида жанг килишга моҳир эканликлари, шоли, ғалла, узум экилиши, зотдор отлари ҳақида ёзиб қолдирган⁶.

Академик Я.Ғуломов бошчилигида 1960 йилдан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Жомашўйдан Наманганга бориш йўлининг чап томонида жойлашган антик давр Ахсикенти милоддан аввалги III-II асрларга тааллуқли эканлиги аниқланган. Ахсикент ёши жиҳатдан “Афросиёбга тенгдош шаҳар эканлиги” маълум бўлгач, Ахсикент “Фарғона Афросиёби” номини олган⁷. Ҳозирда антик Ахсикентнинг катта қисми экинзор қилиб ўзлаштириб юборилган, уй-жой қурилган, қабристон қилинган, тупроғи қурилиш ашёси сифатида (сарик тупрок) ташиб кетилган. Шаҳристоннинг жануби-шарқий қисмида олиб борилган қазилар натижасида у ердан нақшли, тўртбурчак “Давань типи”га мансуб сопол буюмлар топилган. Шаҳристоннинг қуйи қатламлари милоддан аввалги III-II асрларга тааллуқли эканлиги қадимшунос олимлар т.ғ.н И.Аҳроров ва А.Анорбоевларнинг тадқиқотлари натижасида аниқланган⁸.

Мўғуллар истилосигача бўлган давр Ахсакенти ҳақидаги қимматли маълумотлар араб сайёҳи ва географ олими Абу Исҳоқ Истаҳрийнинг (840 - 934) “Китоб ал-масолик вал-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар китоби”) асарида келтирилган. Унда “Фарғона кенг ер, унга қарашли шаҳар ва қишлоқлар ҳам катта, унинг катта шаҳри Ахсакатдир”⁹ дейилган.

Ўрта Осиё халқлари тарихи учун қимматли манба бўлган хуросонлик номаълум олим томонидан 983 йилда форс тилида ёзилган “Китоби ҳудуд ал-олам минал машриқ илал мағриб” (“Шарқдан Ғарбгача олам чегаралари китоби”) эътиборга лойиқдир. «Ҳудуд»да Мовароуннаҳр ва унинг шаҳарлари ҳақида батафсил маълумот берилган. Жумладан, “Фарғона улуг, обод, жуда кўркем вилоятдур. Унинг тоғлари, текис жойлари, оқар сувлари ва

⁶ Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 57.

⁷ Абдуллаев О. Наманган вилояти. Наманган, Наманган нашриёти, 1995. – Б. 37.

⁸ Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 64.

⁹ Ўша асар. – Б. 50.

шаҳарлари кўп. Бу Туркистоннинг дарвозасидир, тоғларида жуда кўп маъданли, дори..., тошлари кўп. Ахсикат – Фарғонанинг пойтахти, амирнинг қароргоҳи. Бу катта шаҳардир. Қасарт (Яксарт), яъни Сирдарё лабида¹⁰ дейилган.

Машҳур географик олим ва сайёҳ Ёқут Ҳамавий (1179-1229) ўзининг “Мўъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарида Ахсикат – Фарғона томонда бир катта шаҳар бўлиб, Шош дарёсининг ёқасидаги текис ерда жойлашган. Дарёнинг шимолий томонидаги тоғлар билан Ахсикат орасидаги масофа бир фарсангдур (бир фарсанг 7-8 кмга тенг – З.И.). Унинг уч фарсангга яқин қўрғон ва атрофида одам яшайдиган жойлари бор, Ахсикат ички шаҳрининг тўртта дарвозаси бўлиб, унинг иморатлари лойдан ясалган¹¹ деб ёзилган.

Академик В.В.Бартольд ўзининг “Мўғуллар босқини даврида Туркистон” асарида Ёқут Ҳамавийнинг фикрларини тасдиқлаб, “Шаҳристон баланд муҳофаа деворлари билан ўралган бўлиб, унинг Мардикуш, Косон, Жомеъ масжид, Рекхона жомеи дарвозаси бўлган”¹² деб ёзган.

Балхлик тарихчи олим Маҳмуд ибн Валий “Баҳр ул-асрор” асарида “Ахсикат – Фарғона шаҳарларининг онасидир”¹³ деб таърифлайди. X асрда яшаган сайёҳ олимлар Фарғона музофотида 39 та шаҳар мавжуд бўлганлигини ёзиб қолдирганлар. Ана шу манбаларга асосланган ҳолда, IX-X асрлар Сомонийлар сулоласи даврида Ахсикент Фарғонанинг сиёсий, иқтисодий-маданий ва марказий шаҳарларидан бири бўлган, дейиш мумкин.

Хуросонлик қомусий олим, Муҳаммад Нажиб Бакрон (XII аср) жаҳон харитасини чизган ва 1209 йилда Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад Ибн Такашга тақдим этган. Унда “Фарғона - Мовароуннаҳр ҳудудидаги вилоят, унинг пойтахти Ахсикат деб аталади. Ниҳоятда хушҳаво жой. Самарқанддан

¹⁰ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б. 44.

¹¹ Ўша асар. – Б. 142.

¹² Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 52.

¹³ Ўша асар. – Б. 52-53.

Фарғонагача 53 фарсангдур”¹⁴. Унинг харитага изох сифатида ёзган. “Жаҳоннома” асари Қурдодбех, Истаҳрий, Носириддин Тусий, Абу Райҳон Беруний ва Носир Хусрав асарларидан фойдаланиб ёзилган. “Жаҳоннома” ҳозирга қадар сақланиб қолган. Харита эса газламага чизилган бўлгани учун вақтлар ўтиши билан йўқолиб кетган.

Академик Б.В.Бартольд ўрта аср олимлари маълумотларига таяниб, мўғуллар истилосигача бўлган давр Ахсикентини 3 қисмдан иборат, яъни “Арки аъло” (ўрда), “Шаҳристон” (ички шаҳар) ва работ (ташқи шаҳар) деб кўрсатган¹⁵. Айни вақтда шаҳристон ҳам ички ва ташқи қисмдан иборат бўлган. Ҳар икки шаҳристон ҳам баланд девор ва чуқур ҳандақлар билан ўраб олинган. Ҳозирги вақтда ташқи шаҳристоннинг шимолий қисмида 20 га яқин минора харобалари сақланиб турибди. Лекин ички шаҳристоннинг миноралари сақланиб қолмаган. Археологик қазилмалар натижасида Ахсикент ички шаҳрининг тўртта дарвозаси борлиги ҳақидаги Ёқут Ҳамавийнинг маълумотлари ўз тасдиғини топган¹⁶.

Мўғуллар истилосигача бўлган давр Ахсикенти халқ тилида эски Аҳси деб юритилади. У Жамашўй-Шаҳанд йўлининг Сирдарё ўнг соҳили бўйлаб Шарқдан Ғарбга ястаниб, ўз тадқиқотчиларини кутиб ётган қадимий шаҳардир. Эски Аҳси қарийб 120 гектар майдонни эгаллаб турибди.

Ахсикент XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ рус археолог олимларининг диққатини тортган. Н.И.Веселовский 1885 йилда биринчи марта Ахсикентда қазиш ишларини ўтказди. У ердан сопол буюмлар, танга, олтин, мис, кумуш тақинчоқлар, уй-рўзғор ашёлари топилган. Аҳоли қўлидаги топилмалар ҳам тўплаб олиниб, археологик материал сифатида олиб кетилган. 1914 йилда И.Кастанье томонидан қайта қазилма ишлари ўтказилган, лекин охирига етказилмаган.

¹⁴ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Б. 147-148.

¹⁵ Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 52.

¹⁶ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Б. 142.

Академик Я.Ғ.Ғуломов раҳбарлигидаги Ўзбекистон Республикаси ФА археологлари Ахсикент шаҳристонини тадқиқ этиш давомида гумбаз шаклида қурилган ажойиб сув иншоотларининг қолдиқлари, водопровод қолдиқларининг излари, “кишини ҳайратга соладиган ўралар, ювинди ва чиқиндиларни ташлайдиган махсус чуқурлар, печлар, металл ишлайдиган ўчоқлар” топилган. Археологлар XII асрларга тааллуқли ҳарбий бино қолдиқлари, аҳоли уйлари, урушда ишлатиладигин 1-10 кг гача бўлган полоҳмон тошлари, жанг вақтида шаҳристон билан работни боғлаб турадиган ер ости махфий йўллари аниқладилар.

Шаҳарнинг работ қисмидан сопол қувур, пишган ғишт, сопол буюмлар топилган. Энг ажойиби, сопол буюмларнинг ранги ўчмаган, уларга нафис ишланган табиат манзаралари, қушлар тасвири, ҳайвонлар расми туширилган. Сирланган кулолчилик буюмлари археологик топилма сифатида Наманган, Фарғона, Тошкент, Ленинград, Киев, Париж, Лондон, Венадаги тарих ва санъат музейларида инсоният моддий маданиятининг бебаҳо дурдонаси сифатида сақланмоқда¹⁷.

З.М.Бобурнинг “Бобурнома” асарида “Ахси суви Косондан келур” деб кўрсатилган. Тадқиқотлар вақтида ҳақиқатан ҳам Ахсикентга Косонсойдан ер ости орқали ичимлик суви олиб келинганлиги аниқланди. 1970-1980 йилларда археолог ва тарихчи олимлар марҳум Й.Қосимов, И.Аҳроров, А.Муҳаммаджоновларнинг сабъ-ҳаракатлари билан Ахсикент сув йўлини топиш ва қазииш ишлари натижасида ғоят пишиқ ғиштан туннель усулида қурилган ирригацион иншоотнинг ноёб намуналари топилган.

X-XII асрларга мансуб ҳаммом қолдиқлари ҳам ўша давр меъморларининг ниҳоятда юксак дидли ва ўз ишининг моҳир устаси эканликларини кўрсатади. Ҳаммом бир неча хоналардан иборат бўлган, бинони қиздириш ва ювинди сувларини ташқарига чиқариш каби муҳим масалалар оқилона ҳал қилинган. Ҳаммомлар деворларига тик ўрнатилган

сопол қувурлар-дудбуронлар воситасида иситилган. Ҳаммом шифохона воситасини ҳам ўтаган бўлиши мумкин.

1220 йилда мўғуллар томонидан Ахсикент шаҳристони босиб олингач, вайронага айлантирилган, шаҳристон ёндирилиб, култепага айлантирилган. Ана шу тариқа “Эски Ахси” харобазорга айланган. XIV аср иккинчи ярмидан бошлаб омон қолган халқ кўпайиб, кичикроқ шаҳар барпо этилган. Шаҳарча халқ орасида “Янги Ахси” деб юритилган.

З.М.Бобурнинг “Бобурнома” асари Ахсикент ҳақидаги билимларни тўлдириб, айрим масалаларда тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради. “Сайхун сувининг шимоли тарафидаги қасабалардан бири Ахсидур. Китобларда Ахсикат битарлар. Фарғонада, Андижонда шундин улуғроқ қасаба йўқдур. Умаршайх Мирзо (Бобурнинг отаси) шуни пойтахт қилиб эрди. Сайхун дарёси кўрғонининг остидан оқар. Кўрғон баланд жар устида воқеъ бўлубдур.

Ҳандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх Мирзоким, мунини пойтахт қилиб эрди, бир икки маротаба ташқарироқдин яна жарлар солди, Фарғонада бунча берк кўрғон йўқдур¹⁸. Бобурнинг отаси темурийзода Умаршайх Мирзо 1460-1494 йилларда Фарғонада ҳокимлик қилган. 1494 йилда Ахси кўрғонида (Каптархона) фожиали равишда ҳалок бўлган.

Ахсикент дарё ёқасидаги тепалик устида атрофи жарликлардан иборат қулай бўлган майдонга жойлашган. Шу боис, кўрғон атрофини қалин мудофаа деворлари билан ўраб олиш шарт бўлмаган. Аҳоли яшайдиган маҳаллалар кўрғондан узоқда жойлашган. Бу ҳақда Бобур шундай ёзган: “Маҳоллати кўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубдир “Дех кужову, дарахти кужо”, (“кишлоқ қайда-ю, дарахтлар қайда”) масалини ғолибо Ахси учун айтибдурлар¹⁹.

¹⁷ Қосимов Й.Кадимги Фарғона сирлари. – Б. 68.

¹⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 8.

¹⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Б. 8-9.

Ахси кўрғони харобалари Бобур жамоа хўжалигининг Сирдарёнинг ўнг соҳилида сақланиб қолган ерлар “Якка йигит” участкаси майдонида жойлашган. Темурийлар асос солган Ахси шаҳри 1620 йилда (ҳижрий 1030 й.) рўй берган кучли зилзила оқибатида ҳалокатга учраган. Бу ҳақда Исҳоқхон Ибрат (1862-1937) “Фарғона тарихи” асарида келтириб ўтади²⁰. Шунингдек, т.ф.н. Й.Қосимовнинг “Кўҳна Фарғона сирлари” китобида ҳам тўхталиб ўтилган. Ҳар икки муаллиф бир манбадан фойдаланганлар: косонсойлик табиатшунос ва географ олим Саид Муҳаммад Тохир ибн Абдул Қосим 1640 йилда “Ажойиб ут-табақот” (“Минтақа ажойиботлари”) асарида ўз кўзи билан кўрган воқеаларни баён қилган. “Ҳижрий 1030 йилда Ахсида шундай зилзила бўлдики, Сирдарёдан чайқалиб чиққан сув дарё четидаги далани босиб кетди. Иморатлар вайрон бўлди, кўп одамлар йиқилган иморатлар остида қолиб ўлди. Катта дарахтлар илдизи билан юлиниб ерга тушди. Олти ойгача зилзила шундай бўлиб турди. Масалан, биринчи кун зилзила 70 мартагача бориб етди. Шуниси қизиқки, энг қаттиқ зилзила Ахси кўрғонининг ичида бўлиб, атроф қишлоқларда унча қаттиқ бўлмади, шаҳардан бир фарсах ерда (1 фарсах - 17 км – З.И.) ҳеч қандай товуш эшитилмади²¹. Ана шу вайронагарчиликдан сўнг Ахси шаҳри қайта тикланмаган. Зилзиладан омон қолган аҳоли эса бошқа тарафларга кўчиб кетган.

Даврлар ўтиши билан кўрғоннинг кўп қисми экинзорларга айлантириб юборилган. Ҳозирда кўрғоннинг 25 гектар майдони сақланиб қолган, холос. Бу ерда ўтказилган қазилмалар вақтида XIV-XVII асрларга оид сопол, идишлар, коса, тақсимча, қора чироқ, сопол қозон ўша давр ҳокимлари номи билан зарб қилинган танга пуллар, зийнат буюмлари топилган. Улардан айримлари Наманган вилоят ўлкашунослик музейида ҳам сақланмоқда.

²⁰ Исҳоқхон Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 278.

²¹ Саид Муҳаммад Тохир ибн Абдул Қосимнинг “Ажойиб ут-табақот” (“Минтақа ажойиботлари”) асари ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида 4111 рақами билан сақланмоқда. – С. 67.

Ҳ.Ҳасанов бошчилигида бир гуруҳ олимлар З.М.Бобурнинг “Бобурнома” асаридан фойдаланиб, Фарғона водийсининг харитасини тузганлар ва у 1958 йил 19 февралда “Ўзбекистон маданияти” газетасида эълон қилинган. Харитада Фарғона музофотининг йирик шаҳарлари, атрофини ўраб турган тоғлар, Сирдарё кўрсатилган. Харитада жойлашган ўрнига қараб, Ахсикентнинг марказий шаҳар, пойтахт бўлишига ҳар жиҳатдан асос бўлганлигини кўриш мумкин. Ахсикент аҳли қадимданок конларда ишлаганлар, мис ва темир эритганлар, металлдан турли асбоб анжом, меҳнат қуроллари ясаганлар, мисгарлик, дегрезлик, тўқувчилик билан шуғулланганлар. Ҳаттоки турли рангдаги кесак ва минералларни майдалаб, уларга ёпишқоқлик берувчи суюқликлар – асал, мум, тухумнинг оқи, дарахт елими, қўй ёғи ва бошқаларни қўшиб, турли бўёқлар ҳам тайёрлаганлар²². Табобат илми ҳам шу қадар ривожланганки, қазини чоғида бир калла суягининг синган қисми олтин билан ямалганини кўрган олимлар ҳайратда қолганлар. Ўрта аср Ахсикент кулолчилиги эса сопол идишларнинг ихчамлиги, гулларнинг нафислиги, кўркамлиги билан доврўқ қозонган.

Мана шундай тарихни ўзига мужассамлаштирган Ахсикент харобалари ҳозирга қадар тўлиқ ўрганилмай, ҳамон сирлигича қолиб келмоқда. Ахсикент шаҳристонида археологик тадқиқот ишларини йўлга қўйиш, унинг тилсимларини ўрганиш, келгуси авлодлар учун етказиш, шаҳристон бўйлаб зиёратчилар ва туристлар келиб-кетишини уюштириш, дарё соҳилида маиший бинолар қуриш, музей, дўконлар ташкил этиш вақти келди, деб ўйлаймиз. Муҳтарам Президентимиз И.Каримов ташаббуси билан республикамызда жамият маънавий ва маърифий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига доир кўплаб фармон ва қарорлар чиқарилди. Тарихий ёдгорликларни қайта тиклаш учун ажратилган маблағлар аجدодлар меросини кенгрок ўрганиш имконини бермоқда.

²² Қосимов Й.Қадимги Фарғона сирлари. – Б. 68-69.